

УДК: 37.015.324.4

DOI 10.18372/2786-5487.1.17715

Кобильченко Вадим

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник,
Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ, Україна

vadimvk@ukr.net

Омельченко Ірина

доктор психологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник,
Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ, Україна

iraomel210781@ukr.net

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ У ПЕДАГОГІЧНОМУ ТА ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

***Анотація.** У статті розглядається формування особистості з позицій педагогічної та психологічної науки.*

***Ключові слова:** формування особистості, педагогічний підхід, психологічний підхід.*

***Annotation.** The article examines personality formation from the standpoint of pedagogical and psychological science.*

***Key words:** personality formation, pedagogical approach, psychological approach.*

Актуальність теми. У психолого-педагогічній літературі поняття «формування особистості» вживається переважно у двох значеннях [4; 6]. Перше передбачає формування особистості як розвиток, процес і результат. У цьому сенсі формування особистості є предметом психологічної науки, завданням якої є вивчення закономірностей формування особистості людини в онтогенезі, з'ясування того, що є у неї в наявності на певний момент (експериментально виявляється) і що може бути сформовано в умовах цілеспрямованих дій. Це є, власне, психологічний підхід до формування особистості.

Друге значення – формування особистості як її виховання. Це – педагогічний підхід до завдань і способів формування особистості. Педагогічний підхід передбачає необхідність з'ясування, що і як повинно бути сформовано в особистості, аби вона відповідала соціально обумовленим вимогам, що їх пред'являє до неї суспільство.

Проте важливо розглянути інші тлумачення поняття «формування особистості», що розглядають його як педагогічну діяльність, як виховання.

Мета статті – розглянути формування особистості з позицій педагогічної та психологічної науки.

Результати дослідження. Виховання – це цілеспрямована діяльність суспільства, яке використовує для її здійснення усі наявні в нього засоби – мистецтво, літературу, засоби масової інформації, заклади культури, суспільні організації. Виховання передбачає озброєння людини певною сумою суспільно необхідних знань, вмінь і навичок, підготовку її до життя і праці в суспільстві, до дотримання норм та правил поведінки в цьому суспільстві, спілкуванню з людьми, взаємодії з його соціальними інститутами. Іншими словами, виховання повинно забезпечувати таку поведінку людини, що буде відповідати нормам і правилам поведінки, прийнятим в даному суспільстві. Це природно не виключає формування індивідуальних рис і якостей особистості, розвиток яких зумовлений як індивідуальними задатками, так і тими умовами, що може надати їй суспільство для розвитку цих задатків [3].

Виховання може розглядатися і як складник впливу соціального середовища на людину, але воно разом з тим є одним з чинників зовнішнього впливу на розвиток людини й формування її особистості. Характерною особливістю виховання є, окрім його цілеспрямованості, і те, що воно здійснюється особами, спеціально уповноваженими суспільством для виконання цієї соціальної функції.

Зміст виховання як суспільного явища охоплює величезний досвід людства в галузі виробництва, науки, мистецтва, управління, самого виховання та інших сфер людської діяльності, а також досвід ставлення до дійсності, досвід ціннісних орієнтацій, і формування на цій основі відповідних, суспільно значущих переконань, навичок і звичок, розвитку здібностей. Характеризуючи виховання як суспільне явище, крім його призначення і змісту, слід вказати і на шлях соціального формування особистості. Тут доцільно згадати найважливішу психологічну закономірність, яка стверджує, що особистість формується у власній активній діяльності та у спілкуванні з іншими людьми.

Вихованню, як суспільному явищу притаманні такі головні ознаки:

- 1) об'єктивний і вічний характер виховання;
- 2) діалектичний характер виховання. Це означає, що воно постійно розвивається і за змістом, і за способами досягнення своєї мети. Це пов'язано як з процесом розвитку суспільства, так і самого виховання, яке має багато протиріч, суперечностей (як внутрішніх, так і зовнішніх). Подолання їх є рушійною силою виховання в умовах існування різних соціальних впливів на особистість;
- 3) конкретно-історичний характер виховання, тобто зумовленість його меті, завданню, змісту, способам впливу на людину, з тим, яким є дане суспільство і які громадяни йому потрібні;
- 4) свідомий характер виховання, як загальнолюдської діяльності. Саме через свідомий, цілеспрямований характер виховання ми можемо говорити про нього як про педагогічну діяльність [7].

Отже, виховання як об'єктивне явище суспільного життя є засобом забезпечення наступності між поколіннями шляхом передачі (з одного боку) і засвоєння (з іншого) соціального досвіду. В цьому широкому соціальному розумінні, виховання визначається як формуючий вплив всього суспільства, всієї оточуючої дійсності на людину. У такому контексті виховання можна розуміти і як «соціальне формування» особистості, що зближує його з поняттям «соціалізація».

Підсумовуючи розгляд виховання як суспільного явища зазначимо, що існує два смислових значення поняття «виховання». Виховання у широкому сенсі охоплює всю суму впливів, весь процес формування особистості й підготовку її до активної участі у виробництві, суспільному й культурному житті, охоплює не лише виховну роботу школи, дитячих організацій, сім'ї, громадськості, а й вплив усього устрою життя суспільства.

Виховання ж у вузькому сенсі означає цілеспрямований, систематичний, цілісний вплив на людину всіх компонентів педагогічної системи, створеної для досягнення соціально значущої мети розвитку особистості, формування її світогляду, переконань і почуттів, волі й характеру, потреб і здібностей, моральних, трудових, естетичних та фізичних якостей людини, рис особистості тощо.

Виховання – процес безперервний. Він починається з часу народження людини і продовжується усе її життя. Нагромадження нових знань, зміна і зміцнення поглядів і звичок відбуваються постійно. Розвиток фізичних й духовних сил дитини вимагають від неї все нових і нових засобів «урівноваження» з довкіллям, що виявляється у поведінці, діяльності, ставленні до інших людей і до себе. Тому процес виховання є не тільки постійним і безперервним процесом, а й змінюваним, динамічним. При цьому поведінка особистості, її ставлення до оточення обумовлюються тими, порівняно стійкими, якостями, що виникли у неї як наслідок впливу соціальних умов, виховання, досвіду і стали основою характеру.

Від природи дитина одержує певні задатки. Виховання не може їх створити, однак воно може розвинути їх до рівня здібностей, обдарувань. Живучи й діючи, дитина набуває позитивного чи негативного досвіду поведінки. Вихователь коригує вплив середовища, враховуючи при цьому вікові та індивідуальні особливості дітей.

Виховання має дві взаємопов'язані сторони. Одна – педагогічний вплив вихователя, колективу, інша – готовність вихованця сприйняти і осмислити цей вплив. Адже спосіб поведінки людини визначається, з одного боку безперервними зовнішніми впливами на неї, а з другого – її індивідуальними якостями.

Отже, у процесі виховання взаємодіють різні фактори, що впливають на людину і виступають тим самим як дійові сили її духовного і фізичного зростання.

У минулому поняття «виховання» і «навчання» часто використовували як рівнозначні, тому що вони мають у своїй основі багато спільного, оскільки навчання визначається як цілеспрямований процес передачі і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності [3].

Однак, ототожнення процесів навчання і виховання призвело з часом до дублювання понять «освіченість» і «вихованість». Виховувати – означає готувати дитину до життя у суспільстві. Освіта ж, як один із найважливіших компонентів вихованості людини, відіграє провідну роль у її формуванні, проте не визначальну. Часто освічена, з багатим запасом знань людина є досить невихованою. Саме на це звертав свою увагу ще В. Бехтерев, який писав, що якщо освіта спрямована на примноження людських знань і, отже, на збільшення ерудиції, то виховання розвиває розум людини, привчаючи її до синтезу й аналізу, служить облагородженню її душевних почуттів, зміцненню волі[2]. Автор зазначав, що якою б освіченою не була людина, та коли розум її не відзначається певною гнучкістю, якщо почуття її залишаються на рівні грубого егоїзму, то вся її освіченість буде лише баластом і не більше.

Отже, відмінність між процесом навчання і процесом виховання пояснюється тими особливостями, які характеризують освоєння людиною світу. З одного боку людина пізнає навколишній світ, а з іншого, – виробляє своє ставлення до нього. Нагромадження людиною знань залежить від активності її мислення, а ставлення до цих знань, до життя, залежить від багатьох інших особливостей, що характеризують особистість – від її прагнень, переконань, інтересів, смаків, звичок, волі і характеру. При цьому знання не прямо впливають на розвиток вказаних та інших якостей, а опосередковано, через почуття, що лежать в основі ставлення людини до дійсності [4].

Таким чином, ототожнення понять навчання і виховання, якщо вважати, що навчання може поєднати і те і друге, є великою помилкою, якої припускалися у процесі розвитку педагогічної науки і практики, особливо прихильники так званого виховуючого навчання, яке започаткував відомий німецький філософ, теоретик педагогіки і психології Й. Герbart.

У сучасних умовах терміни «виховання» і «навчання» співіснують як два самостійні поняття, які, взаємодіючи між собою, є певною педагогічною цілісністю – навчально-виховним процесом. Навчальний процес має на меті формування та розвиток пізнавальних властивостей людини, тоді як у процесі виховання формуються ті духовні сили, які впливають на пізнавальні інтереси, на інтелектуальні та інші почуття людини, суттєво активізуючи їх.

Останнім часом в Україні домінує особистісно зорієнтоване виховання, яке засноване на психологічних засадах і спирається на наступні загальні принципи.

Принцип цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій. У педагогіці виховну ситуацію, як правило, пов'язують із конфліктом, проблемою, де вихованець ставиться в умови вільного морального вибору. Причому завжди передбачається кілька можливих варіантів поведінки. Особливість подібних ситуацій криється в тому, що їх розв'язання розраховане лише на активність школяра [1].

Головна суть нового підходу до проблеми виховних ситуацій полягає в активному впливі вихователя на вихованця, аби той більш-менш свідомо сприймав моральні вимоги. Звідси виховна ситуація – це соціальні умови, за яких дитина у стосунках з дорослим засвоює соціальні норми поведінки. Правильно побудована виховна ситуація має спонукати дитину до дії. Це відбувається за рахунок створення психологічних умов її емоціогенності, що сприяють формуванню у вихованця емоційних знань про моральну норму; таких знань, які емоційно переживаються, набувають особистісної значущості.

Щоб це сталося, необхідно демонструвати моральну норму не як поняття, а у формі конкретної події, вчинку чи їх наочних моделей, розігрувати певні моральні колізії самим вихованцям. Така вимога відповідає і психологічним особливостям відображення дитиною процесів і явищ, що відбуваються, у вигляді наочно-образного процесу мислення. Тому потрібно остаточно закріплювати моральну норму як спосіб поведінки у свідомості суб'єкта в поєднанні наочно-образного й понятійного компонентів. Така структура властива узагальненим уявленням, які за формою збігаються з образом вчинку, а за змістом – із поняттям про моральну норму.

Слід постійно мати на увазі, що емоційне насичення уявлення про моральну вимогу залежить від глибини сприйняття вихованцем ситуації, ступеня її узагальнення. Далі емоції мають тенденцію до згасання, якщо бракує новизни об'єкта чи ситуації. Отже, треба дбати, аби вони щоразу несли елементи виразності, яскравості, неподібності, оскільки лише емоційно пережите знання про моральну норму може спонукати дитину до відповідного вчинку. Інакше вона його не здійснить, а якщо таке й станеться, то під дією заохочувальних чи каральних санкцій дорослого.

Принцип особистісно розвиваючого спілкування. Оволодіння виховною ситуацією є результатом специфічних стосунків вихованця з вихователем, який вносить у неї соціальний аспект. Його дія виявляється в ході спілкування. Але тільки особистісно розвиваюче спілкування спроможне залучити вихованця до суспільних цінностей. Воно передбачає те, що вихователь розуміє, визнає і

сприймає особистість дитини, вміє стати на позицію вихованця. Подібне спілкування не узгоджується з погрозами, образою, покаранням [1].

Словом, воно формує погляд на дитину як на рівноправного партнера в умовах співпраці і відкидає маніпулятивний підхід до неї. Доцільно враховувати, що рівність у спілкуванні вихователя і вихованця не абсолютна, оскільки у них різний психосоціальний розвиток, досвід, обсяг знань, соціальне становище і статус.

Провідна форма особистісно розвиваючого спілкування у системі «дорослий – дитина» – переконання, оскільки дорослому належить авторитетна точка зору на предмет обговорення, тобто на змістовний бік інформації, яку він пропонує як регулятор моральної поведінки вихованця. Дитина спочатку має підкорятися мовленнєвій інструкції дорослого, щоб на подальших етапах розвитку вона змогла перетворити цю інтерпсихічну діяльність у власний внутрішній інтрапсихічний процес саморегуляції.

У побудові виховного процесу важливо враховувати, що ефект впливу слова дорослого на дитину не завжди буває позитивним. Не завжди пояснення суті суспільно значущого вчинку приведе до засвоєння певної поведінкової норми. У зв'язку з цим виникає проблема підвищення регулюючої функції слова. Одним із засобів підсилення її є наочні опори, які мають бути пов'язані зі словом. Саме вони демонструють дитині ті чи інші способи моральної поведінки;

Принцип використання співпереживання як психологічного механізму у вихованні особистості. За особистісно розвиваючого спілкування, в якому реалізуються суб'єкт-суб'єктні стосунки між дорослим і дитиною, остання має вміти стати на точку зору іншого. Це провідний компонент процесу співпереживання, розвинена форма якого має два пізнавальних компоненти: вміння виділити і назвати емоції, які переживають інші люди, і прийняти чужу точку зору. Емоційний же компонент – здатність до душевного відгуку [1].

Співпереживання, виходячи з його психологічної специфіки, слід вважати дійовим механізмом свідомого прийняття суб'єктом моральних норм. Саме на

його основі здійснюється формування моральної поведінки, не орієнтованої на зовнішнє підкріплення. Систематично повторюване співпереживання перетворюється в моральні властивості, що стають рушійними силами поведінки і діяльності дитини.

Джерела моральної поведінки дитини починаються з уміння дотримуватися її на основі розуміння і врахування емоційного стану іншої людини. Єдиний шлях до такого розуміння – власні переживання, самовідчуття емоційних реакцій, їх узагальнення. Тому для ефективного морального виховання дитина має надбати досить різноманітний досвід самовідчуття власних переживань – приємних і неприємних. Важливо, щоб відтворення переживань було яскравим і стійким, а для цього необхідна їх повторюваність, бо тільки раз пережитий емоційний стан дитина не може втримати в самосвідомості, а отже, й актуалізувати його в необхідний момент.

Необхідно враховувати психологічний закон, суть якого полягає в тому, що емоцію безпосередньо і довільно викликати неможливо. Лише опосередковано, збуджуючи уявлення, складовою частиною яких є та чи інша емоція, можливо спровокувати і її саму. Уявлення ж – результат конкретної ситуації, в яку колись потрапила людина (наприклад, у ситуацію допомоги, коли вона відчула позитивні емоції, чи зневаги, що викликало у неї відчуття негативних емоцій). Отже уявлення – це завжди дія, рухомий, а не статичний образ.

Однак згадка про минулу подію може бути відчуженою від людини. У цьому разі вона уявлятиметься їй лише як чистий образ, що не має особистісного смислу. У такому вигляді вона не породить процесу співпереживання і не буде рушійною силою поведінки. Лише емоційно-збагачений рухомий образ може стати джерелом, звідки черпатиметься емоційна енергія для виникнення процесу співпереживання. На ранніх етапах розвитку дитини сила емоційного компонента рухомого образу досить велика. Тому процес співпереживання викликається відносно легко;

Принцип систематичного аналізу вихованцем власних і чужих вчинків.

Результатом процесу морального виховання є сформованість у вихованця сукупності вчинків, тобто таких моральних дій, які характеризуються усвідомленістю суспільно значущих мотивів. Витоки особистісних вчинків пов'язані із зіткненням розвинених форм поведінки, з якими дитина зустрічається у житті, з примітивними формами, що характеризують її власну поведінку. Щоб таке зіткнення давало позитивні наслідки, вихованця треба вчити систематично сприймати й аналізувати результати власних і чужих вчинків. Це допомагає усвідомлювати моральні норми, сприяє формуванню здатності передбачати згадані результати і позитивно позначається як на виробленні навичок поведінки, так і на подоланні миттєвих прагнень, станів, бажань [1].

Саме особистісно зорієнтоване виховання надає можливість вихованцеві краще функціонувати як особистості. Такий ефект є наслідком того, що і вихователь, і вихованець працюють у єдиному емоційно-чуттєвому діапазоні, який запобігає психічному напруженню як результату переживання небезпеки від неделікатного вторгнення дорослого у дитячий світ.

За особистісно зорієнтованого виховання дитині мусить забезпечуватись можливість самостійно приймати рішення і поводитись на їх основі. Ця вимога впливає з психологічної закономірності, згідно з якою діти, які привчені лише спостерігати і слухати, стають соціально пасивними, виявляються безпорадними перед докільям. Розширення свідомості вихованця вважається досить дійовим виховним фактором. Воно практично проявляється у психічному зростанні, пробудженні і прояві (за доцільного керівництва) скритих можливостей суб'єкта [1].

Як зазначає І. Бех, в особистісно зорієнтованому вихованні використовуються психологічні механізми виховання, розраховані на максимальне залучення всіх компонентів структури особистості (свідомості, емоцій, волі) в соціальні і міжособистісні взаємодії. Вихованець сповна активізує вищий рівень своєї самосвідомості для самостійного знаходження і

реалізації якісно нових, конструктивних способів просоціальної поведінки. Тому одна з головних функцій педагога, який працює за положеннями особистісно зорієнтованого виховання, полягає в тому, щоб розвинути у дитини здібність якнайточніше розуміти ситуацію, яка існує всередині її та зовні з метою вибору гуманної поведінкової тактики. За постійного прояву цієї здібності дитина повністю залучається до процесу, зміст якого полягає в тому, щоб бути і стати собою, тобто набути власної відповідальної свободи – і саме в такий спосіб вона відкриває, що є глибоко і по-справжньому соціальною. Вона живе повною мірою в даний момент і морально самовиховується тому, що саме таким є найкращий життєвий стиль для будь-якого вікового етапу.

Стратегія побудови виховного процесу в площині особистісного підходу завжди мусить визначатися науковим розумінням внутрішніх закономірностей розвитку особистості в онтогенезі, а не ґрунтуватися на зовнішній доцільності, коли традиційні методи заохочення і покарання переважно маскують складні виховні проблеми.

Висновки. Підсумовуючи усе вищесказане, слід зазначити, що психологічний і педагогічний підходи до формування особистості не тотожні один одному, а складають нерозривну єдність, яка становить науковий підхід.

Однак слід наголосити на тому, що педагогічний підхід завжди має спиратись на психологічний, оскільки розробка психологічних основ наукової організації виховного процесу дає можливість забезпечити повноцінне формування особистості кожної дитини, попередити виникнення тих чи інших негативних рис характеру, тоді як педагогіка лише визначає завдання правильного підходу до процесу формування особистості, встановлює, що має бути сформоване на різних етапах її розвитку, розробляє методику виховання, пропонує свої прийоми та засоби досягнення визначеної мети.

Насамкінець зазначимо, що психологічний підхід до формування особистості дозволяє визначити джерела, рушійні сили, психологічні механізми становлення особистості, з'ясовує як дитина оволодіває практикою людських взаємин, суспільним досвідом в цілому [5]. Як було зазначено, він є запорукою

успішного перетворення зовнішніх настанов суспільства у внутрішні регулятори поведінки дитини.

Список використаних джерел

1. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-метод. посібник. К.: ІЗМН, 1998. 204 с.
2. Бехтерев В.М. Вопросы общественного воспитания. М., 1910. С. 5 - 8.
3. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. 376 с.
4. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: Навч. посібник. К.: Вища шк., 1997. 304 с.
5. Кобильченко В.В., Омельченко І.М. Спеціальна психологія : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2020. 224 с.
6. Лозниця В.С. Психологія і педагогіка: основні положення. К.: «ЕксОб», 1999. 304 с.
7. Синьов В.М., Пометун О.І., Кривуша В.І., Супрун М.О. Основи теорії виховання: Навчальний посібник. К.: РВВ КІВС, 2000. 140 с.